

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ЗЕМСЬКОЇ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ (II ПОЛ. XIX – ПОЧ. XX СТ.)

О.Д.Замашкіна

(кандидат педагогічних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

В статті аналізуються питання впровадження земськими установами початкової освіти на території України во II половині XIX – в початку XX вв.

The article is devoted to the introduction of zemstvo's primary education on the territory of Ukraine in the second half of the XIX – beginning of the XX century.

Актуальність порушеної проблеми пов'язана з тим, що саме земства забезпечили розвиток більшості галузей місцевого господарства, сприяли культурно-освітньому та економічному піднесенню країни. Їх працівники розв'язували багато питань, одним із яких була просвітницька робота. Радянською державою запозичено від земств безкоштовну освіту, широку мережу навчальних закладів, принципи устрою шкільної справи. Тому й у наш час віддається належне їх діяльності.

Реформування змісту освіти, зокрема початкової, – одна з основних проблем, які стоять перед сучасною школою. Поглянувши в минуле, ознайомившись з тим, коли і як змінювався зміст початкової освіти, які причини зумовили ці зміни, ми можемо зробити практичні висновки, корисні для сучасної школи.

Мета нашої статті – проаналізувати просвітницьку діяльність земств та визначити її значення для розвитку початкової освіти в Україні.

Перші роботи про земства з'явилися з самого початку їх діяльності – це монографії, журнальні та газетні статті активних земських діячів. Велике значення для дослідження історії земств має чотири томна праця Б.Б.Веселовського, напрацювання В.І.Чарнолуцького та Г.А.Фальборка, Н.В.Чехова, присвячені земській діяльності в українських губерніях. У радянський період вийшли наукові праці В.В.Гармізи, Н.М.Пірумової, монографія Л.Г.Захарової; в 1990-х рр. – роботи Н.Г.Корольової, Н.Калиниченка та Ж.І.Льченка, А.М.Гуза. В усіх цих дослідженнях розглянуто важливі питання про розвиток, роль та становище просвітницької діяльності земств. Ще одну, не менш важливу групу першоджерел становлять журнали губернських і повітових земських зібрань, звіти, постанови, доповіді, ознайомлення з якими дає можливість побачити роль кожного земства у вирішенні питань, пов'язаних з освітою народу.

Ліквідація кріпосництва та викликані цим соціально-економічні зміни в українському суспільстві поставили в центр уваги педагогічної й громадської думки проблему формування основ початкової школи. 1 січня 1864 р. царський уряд Росії затвердив «Положення про земські установи». В Україні перші земства з'явилися в 1865 р. на Харківщині, Полтавщині, Чернігівщині, в 1866 р. – на Катеринославщині, в 1870 р. – у Бессарабії.

На думку одного з найкращих знавців земства в Україні О. Моргуна, земське самоврядування було визначним явищем у суспільному, економічному й культурному житті України кінця XIX ст. Земське самоуправління охоплювало галузь економіки та культури в губерніях. У ньому брало участь все населення, що мало земельну власність: дворянство, духовенство, міщанство та селяни. Ця вимога обмежувала участь у самоуправлінні постійних мешканців повіту. Раз на рік на загальних зібраннях депутатів (їх обирали від усіх верств населення, але закон надавав багато пільг землевласникам-дворянам) обиралася земська повітова управа, яка діяла постійно й у свою чергу обирала губернську управу. Функції земств були дуже широкі: розв'язання місцевих господарських справ у губерніях і повітах (благоустрій територій, будівництво доріг, шкіл, лікарень тощо), а їх кошти поповнювалися завдяки «самообкладанню» населення з кожної десятини.

Особливо помітний слід залишили земства в історії народної освіти. Згідно з «Положенням про губернські та повітові земства» в освітніх питаннях права земств вичерпувалися наступними пунктами: надання земству права утримання і порядку звітності про грошові кошти; рекомендація кандидатів на вчительські посади; вибори попечителів училищ, що повинні були утримуватися за рахунок земств; участь у радах училищ (земські представники) (1, 34).

Земства засновували початкові школи, середні, професійні й технічні школи, курси для підвищення освіти вчителів, курси українознавства тощо. Турботи про початкову освіту були в компетенції повітових земств, які мали право дбати лише про матеріальне забезпечення народних шкіл. Впливати на навчально-виховний процес цим органам самоврядування заборонялося.

Історико-педагогічний аналіз дає підстави стверджувати, що розпочинати земствам шкільну справу доводилося в дуже важких умовах, оскільки видатки на народну освіту відносилися до «необов'язкових» (за «Положенням ...») та й школи перебували у занепаді (навчання велося безсистемно, не вистачало підручників, учителі не мали відповідної підготовки).

Розвиток нового суспільного устрою (капіталістичного) диктував нові вимоги. Об'єктивно виникла потреба у підвищенні культурного рівня і грамотності широких верств населення, які мали сформувавши новий клас – трудящих. Але поширення в народі знань та освіти могло стати причиною незадоволеності існуючим суспільним ладом. Тому царський уряд усіма засобами обмежував освіту робочих і селян. Однак неузгодженість між освітніми потребами населення та концепцією розвитку освіти з боку Міністерства Народної Освіти змусила уряд іти на деякі поступки в галузі народної освіти.

Суспільно-педагогічний рух 60-х років XIX ст. з особливою силою висунув ідею всезагальної освіти і пов'язану з цим проблему загальноосвітнього характеру школи. Демократично налаштовані кола російського суспільства приділяли велику увагу організації початкової народної школи і створенню сприятливих умов для її розвитку.

У період 60 – 70-х років XIX ст. загально-педагогічний рух зосередив свою увагу на розвитку мережі початкових шкіл, до яких висувалися деякі політичні вимоги: право розкріпаченого народу на освіту; пошуки оптимальних шляхів для вирішення певних просвітительських і педагогічних завдань; відмова від станової школи, усунення урядового бюрократичного апарату від участі у справі освіти народу, створення народної суспільної школи, а не державної – змусив уряд прийняти більшість цих вимог. «Положення про початкові народні училища» 1864 р. декларувало право народу на освіту на всіх її ступенях і право громадськості на участь у створенні та керівництві народною школою.

Законодавчо затвердивши народну школу, уряд не включав коштів на її утримання до державних витрат, перекидаючи фінансові й організаційні питання на громадську ініціативу. Для розвитку мережі народних шкіл потрібні були чималі кошти, які знайшлися у земства як органа місцевого самоуправління. Потяг до освіти, що прокидався серед народних мас, змушував земства йти на будь-які поступки заради відкриття шкіл (2, 16).

За підпорядкуванням і, відповідно, фінансуванням початкові училища поділялися на земські, міські, міністерські, заводські (фабричні), залізничні, церковнопарафіяльні. Зростання потягу народу до освіти, значні матеріальні вкладення земств і сільських товариств у шкільне будівництво забезпечили швидкий розвиток земської школи. 14 лютого 1874 р. міністр народної освіти Д.О. Толстой подав у Державну раду проект нового «Положення про початкові народні училища», який був затверджений імператором. «Положення ...» 1874 р. докорінно змінило управління початковою народною школою, практично поставивши її в безпосереднє підпорядкування місцевим органам Міністерства народної освіти – дирекціям народних училищ. З цього моменту самодержавство вже не мало змоги припинити процес зміцнення і розвитку земської школи, стримати розвиток народної школи (3, 217).

Структура початкової освіти після реформ 60-х років складалася зі шкіл трьох ступенів. До шкіл першого ступеня належали однокласні училища, які прирівнювалися до

елементарних шкіл. Однокласними були велика частина земських, церковноприходських і міських шкіл з трирічним терміном навчання; в однокласних церковноприходських школах – дворічний.

До шкіл другого ступеня початкової освіти належали двокласні училища. Навчальний курс першого класу двокласних училищ відповідав однокласній школі. Другий клас (із дворічним терміном навчання) давав додатковий курс початкової освіти, до якого входили Закон Божий, російська граматики, історія, географія Росії, арифметика, основи геометрії та креслення, відомості про природознавство.

До шкіл третього (останнього) ступеня початкової школи належали багатокласні училища: повітові та міські училища. У школах цього типу всі предмети курсу початкової освіти викладалися в більшому обсязі. Термін навчання у повітових училищах був трирічний, а в міських – шестирічний (4, 314).

Історико-педагогічні джерела засвідчують, що розвиток земської сільської школи і зростання її популярності серед селян спричинили занепокоєння влади. На початку 80-х рр. XIX ст. уряд і Міністерство освіти вирішили відкрити церковно-приходську школу, завдання якої розповсюджувати серед народу вчення віри і моральності, вселяти любов до церкви і богослужіння. За змістом, методами і результатами роботи сільська церковно-приходська школа багато в чому поступалася земській: рівень підготовки випускників церковних шкіл був дуже низьким, багато хто з них майже не вмів писати.

Протягом усього періоду існування земських і церковно-приходських шкіл між ними відбувалася безперервна боротьба. Духівництво навмисно перешкоджало зростанню земських сільських шкіл, або не даючи згоди на їх відкриття, або переконуючи селян замінити земську школу церковно-приходською.

Відповідно до Положення 1869 р. та Інструкції Міністерства освіти 1875 р. поряд із земськими та церковноприходськими школами існували міністерські училища, які повинні були служити зразком для інших у педагогічному відношенні, вказуючи земській школі потрібний уряду напрям у навчанні та вихованні дітей. Однак, за словами прогресивного діяча народної школи Н.В.Чехова, часто були лише їх «блідою копією». Програми зразкових училищ не відповідали вимогам життя і потребам сільського населення, будь-які нововведення в організації навчання впроваджувалися поволі й обережно.

Одним із засобів впливу царського уряду і духівництва на загальноосвітній характер навчання дітей була професіоналізація сільської школи. Царський уряд убачав у школі, яка навчала народ надмірно роздумувати і «філософствувати», загрозу державному устрою і тому намагався максимально обмежити її загальноосвітній характер, наполягаючи на ранній професіоналізації шкільного навчання, що відволікала дітей від загальної елементарної освіти і розвитку. Проти професіоналізації початкової школи виступали такі прогресивні педагоги і діячі освіти, як М.Ф.Бунаков, Д.І.Тихомиров, В.П.Вахтеров. Так, відомий методист початкової школи М.Ф.Бунаков довів принципову відмінність між загальноосвітньою і професійною школою, а також залежність професійної освіти від загальноосвітньої підготовки як необхідного фундаменту професійної досконалості (2, 17). В.П. Вахтеров, наприклад, зауважував, що не існує такої професії, в якій не вимагалось б того, що ставить собі на меті загальноосвітня народна школа, оскільки спостережливість, здоровий глузд та освіченість потрібні всім.

Необхідно зауважити, що лише з 90-х рр. XIX ст. губернські земства починають адресне виділення коштів на народну освіту. В таблиці 1 наведено дані щодо витрат на освіту народу, кількість земських шкіл (середній щорічний зріст), чисельність учнів у земських школах у період з 1871 по 1908-1910 рр. у Катеринославській, Харківській, Чернігівській, Полтавській губерніях.

Таблиця 1

Губернії	Витрати на освіту (%)	Кількість шкіл (щорічно зростала на)	Кількість учнів (%)
Катеринославська	88%	30	73%
Харківська	93%	18	84%

Чернігівська	90%	37	93%
Полтавська	96%	17	85%

Зауважимо, що більшість шкіл були з трирічним строком навчання та мали власні приміщення. Частка дівчат серед учнів завдяки діяльності земств зростала, але залишалася недостатньою і складала в 1911 р. в середньому 30% . Кошти, що виділялися земствам на потреби шкільництва, поступово зростали: у 1874 р. – 8 тис. крб., у 1910 р. – 260 тис. 190 крб. Повітові земства енергійно розробляли проекти шкільних мереж, активніше брали участь в утриманні шкіл. У результаті цього число шкіл у 1895-1914 роках швидко зросло: від 2458 земських шкіл у 1894 році до 3898 у 1905 році й до 7082 шкіл у 1914 році (5, 12).

Перед земською початковою школою гостро постала необхідність у розробці власних шкільних програм, вона стала об'єктом утілення найпередовіших методів навчання, нетрадиційних форм навчально-виховної роботи: наочності, ілюстрації, демонстрацій, пояснювального читання, екскурсій; відкритості і гласності в організації іспитів, поєднання загальноосвітнього навчання з трудовим вихованням учнів. Спостерігався процес трансформації змісту освіти на основі наповнення програми навчання новими предметами (історія, природознавство, географія рідного краю та ін.), досягненнями передових наукових знань, її «прив'язка» до місцевих умов, запровадження виховного характеру навчання (6, 70). Опозиційність земств до офіційних навчальних програм проявлялася також у спробах впровадження української мови в процес навчання.

Безперечною є заслуга земств у підготовці учительського персоналу, в підвищенні його загального та професійного рівнів; відкритті ремісничих навчальних закладів, ремісничих відділень і класів при початкових училищах, нижчих сільськогосподарських шкіл; у вирішенні завдань позашкільної освіти – виявилася в утворенні мережі бібліотек, книжкових складів, організації недільних класів та повторювально-додаткових занять, у проведенні народних читань, виставок, у відкритті музеїв та народних домів.

Земства як інститут місцевого самоврядування нерідко виправляли хиби загальнодержавних установ у галузі освіти, забезпечуючи ті її сфери, які виявилися непосильними для центральної влади.

Отже, можна констатувати, що саме вони найбільше вплинули на розвиток освіти в Україні наприкінці XIX – початку XX століть, виробили життєздатні традиції у шкільній та позашкільній справі.

1. Нариси історії українського шкільництва. 1905 – 1933: Навч. посібник / О.В.Сухомлинська та ін.; за ред. О.В.Сухомлинської. – К., 1996.
2. Канышева М. Роль земства в развитии начального образования в Крыму во II пол. XIX века // *Імідж сучасного педагога*. – 2003. – № 2.
3. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX века / Под ред. Е.Д. Днепров, С.Ф.Егорова, Ф.Г.Паначина, Б.К. Тебнева. – М., 1991.
4. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.) / За ред. М.Д. Ярмаченка. – К., 1991.
5. Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX - початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — Донецьк, 1998.
6. Шумілова І. Земські школи Північного Приазов'я // *Історико-педагогічний альманах*. – 2005.- №1.- Вип. 1.